

Németh István Péter

Tapolcai betlehemek

Szülővárosom legrégebbi tárgyi emléke a betlehemi éjszakáról egy 14. századi freskó, amely Zsigmond király korából maradt fenn. Még ha töredékben is, de a karácsonyi jelenetet ábrázolja. Képzeletünk segítségével siet az ikonográfia hagyománya, miképpen is kellett ábrázolni akkoriban Szent Józsefet és a boldogságos Máriát, köztük a Dedet, s a mennyből feljűk leröppenő angyalt. Erről a tapolcai templom külső falán, a vakolatok alatt megőrződött képről, sajnos, hiányzik már Szent Józsefen kívül szinte mindenki, egy zöldes angyal kontúrjai még kivehetőek. Viszont a mai napig őrt áll a jászolnál, az ahhoz tartozó cserény túloldalán. Ő, a családfő. Vonásai Zsigmond arcára ütnek. Nem csupán hasonlít rá, hanem a korabeli festő Szent Józsefként egyenesen magát a királyt, a császárt ábrázolta mint donátort. Divatos drága ruhát visel, itáliai föveget, tarsolya még egy modern övtáskára is emlékeztet. Lehet, hogy Tapolcán is ritka vendég volt, nemcsak Rácországban, még az is lehet, hogy egy balatoni dereglye sem hozta ide, ám azóta velünk van. Vigyázza a Gyermekek álmát. S minden esztendő Vízkeresztjéig várja, hogy kívüle még három király is érkezzen az egykori oppidum templomdombjára.

Zsigmond uralkodásánál régebbi időkre talán egy népdalunk utal, amit Nyék Sándor, egykori tapolcai káplán, 1953-ban gyűjtött a Szent György-hegyen. A dalos névnapi köszöntő törzse archetipikus, kozmikus látomás. Egészen a kereszténység és a magyar őstörténet kultúrbölcsejét idézi. Keletet és Nyugatot, katolicizmust és sámánhitet, hiszen ez élet- és világfa ágai (I. Móz. 2:8-9.) szétválaszthatatlanul egymásba fonódtak. Hogy nekünk karácsonyfánk legyen. A Jesszéből sarjadó családfa után e népdalba plántált fán termett, arról szagot piros alma idézi Jézus Krisztust:

*Eljöttem én jó es've, jó es've
István' köszöntésére.
István légy egészségbe!
Köszöntlek reménységbe.*

*Földje hozta a fáját,
Fája hozta az ágát,
Ága hozta bimbáját,
Bimbaja meg virágát.*

*Virágja meg almáját,
Almája meg Szent Annát,
Szent Anna meg Máriát,
Márija meg Szent Fiát,
A világ megváltóját.*

*Ottan van egy almafa, almafa,
Piros alma van rajta.
Piros almát szaggatják, szaggatják,
Is'ván kezébe adják.
Ahol a nap lenyugszik, lenyugszik,
Ott zárják le szívünket.*

Így kap visszavonhatatlan komolyságot – a magyar néprajzból jól ismert – István napi bőségkívánság. (István és János napja közel esik karácsonytájt egymáshoz, Nyék Sándor megjegyezte: énekelték az István-köszöntőt Jáno-soknak is.)

*Borod és kenyered,
Egészséged légyen!
Az Isten áldása
Szálljon erre házra!
Benne lakó népeket
Indítsa vígságra!
Tőle dicsértesség
Mindörökkén, ámen!
Tőle dicsértesség
Mindörökkén, ámen!*

Tapolcán a Szent György-hegy túleveses örökzöldjei évszázadokon át vár-ták, hogy valamelyik család állítson végre már ünnepi asztalára karácsonyfát. Akasszon rá piros almát, hogy emlékezzünk a születendő Kisded későbbi ke-resztfájára is, amely még a szenvedéstörténet után is pirosan, Szentlélekkel gyümölcsözik. (Luther Márton megtette. Vidékünkön, dunántúli településeken, sokáig termő ágat, például a dércsípte édes gyümölcsével az örömhírre, tövi-seivel nem kicsit a szenvedéstörténetre emlékeztető kökényágakat függesztet-tek föl a születés éjszakájára. A Tapolca környéki falvakban ősi szokás volt 'fellógatni' a borókát, a törpefenyőt... A talpfába való fenyőfácska-állítás otthoni asztalokra csak az 1800-as évek második felében kezdett divatba jönni.

A mezővároska és a környék falvai közt nem vonódott még sokáig éles ha-tár, ám kétségtelenül Tapolcából a 20. századra polgáriasodó kereskedőváros lett. Már egyre több feldíszített karácsonyfa került az otthonokba, de a falusi betlehemezés is kedves népszokás maradt hatvan-hetven évig. Kamaszkoro-mig – ha egyre gyérülöbben is – hallhattam a betlehemes köszöntővel házról házra járó baráti, sőt családi kalákákat. Nyugdíjas tapolcaiak mesélték el a ré-gi, hol fekete, hol – az volt a legszebb! – fehér karácsonyaikat, amikor láncos botjaikkal bekéretőztek boldog karácsonyt kívánni az utcánkban. Ragasztott kenderszakálluk volt, rajtuk az édesapák kifordított bekecse, kucsmája, vagy éppen az anglyalt játszó fiún a térdéig érő, hosszú ujjú hófehér ing.

– Bálint Péter volt ez az angyal, tudod, Ferinek a bátyja... Kezd bele az emlékezésbe Vecsey János (utcabéli festőművész). A mai tapolcai piac tőszom-szédságában ülünk. Mogyorósi utcának is hívták az utcánkat – a mai tapol-

cai piac működik itt –, mivel tényleg mogyoróbokrok voltak a domb tetején. A dombról szánkóztak le télen a gyerekek, s a harasztra a nyájukat naponta terelték ki. Szarvasmarhákat, disznókat kísért a gulyás, a kanász alkony előtt haza. A hatvanas években még úgy kidobolták a tanácsi rendeleteket.

– Péter után mentünk, mi, négyen, Vecseyek. Károly volt az első pásztor, én, János, a második, László a harmadik. Vecsey Gyula volt a vén Koredó. Valóban ő volt köztünk a legidősebb. Bekopogtunk Csernyi Pali bácsiékhoz, Móroczáékhoz, Somogyiékhoz. Vidosa Jancsiék a város másik részébe, a Szent György utca környékére jártak betlehemezni. Több csapat is járta az estét, ebből néha apróbb ütközetek is származtak, megesett, hogy harc folyt a területért. A szomszéd, Batthyány utcában a Kudomrák-gyerekek le is kapták a ragasztott kenderszakállamat, épített kis jászlunkat is meg kellett védenünk. Furnérlemezről lombfűrészsel vágtam ki belé a bárányokat. S énekeltük a *Mennyből az angyalt*... 1956-tól 1958-ig mi jártuk ezt a környéket a köszöntéseinkkel. A szövegkönyvünkre is jól emlékszem. Az első pásztor szólították a szobából:

– Gyere be, te, első pásztor!

(Beesett.)

– Gyere be, te, második pásztor!

(Beestem.)

A padlóra lefeküdtünk, akár a Betlehem mezején a hajdanvolt fáradt pásztorok, és egy ideig szendergésüket utánoztuk. Majd derűs mondataink voltak, ilyen válaszokat adtunk a „Hát, te, pásztor, mit álmódtál?” kérdésekre: „Azt álmódtam, hogy a gazdasszony akkora 2 Forintost nyomott a kezembe, mint a taligakerék.” Vagy ennél is vidámabbat: „Én úgy megbotlottam az ajtófélfában, hogy beleütöttem a fejemet a sporthelt lábába, s nem is emlékszem semmire.” Vagy pajkosabban: „Azt álmódtam, hogy a maga lánya simította meg a kezemet.” A harmadik pásztor vágyálma már közeledett a realitáshoz:

– Azt álmódtam, a gazdasszony akkora kolbászt akasztott a nyakamba, hogy az egyik végét én rágtam, a másikat meg a kutyák... (Valóban meg szokták kínálni egyes házak a köszöntőmondókat.)

A jelenet dramaturgiai csúcspontja az volt, amikor a legöregebb, a vén Koredó mondja ki, miért is gyűltek össze?

– Hát én meg azt álmódtam, hogy megszületett a Kis Jézus Betlehembe!

Mondanom sem kell, minden elheverő pásztor ekkorra már talpon volt, s belekezdünk – láncos botjainkkal kopogva tartottuk az ütemet – a *Pásztorok, pásztorok, / keljünk fel*... kezdetű dalba.

Vecsey Jánosnál alig idősebb Labovszky András. Ugyanazon a soron, de fölfelé a dombon vagy 8 ház állt otthonaik között. Így Andráséknak is volt betlehemező csapatuk, szintén a családból került ki angyal, pásztor, vén Koredó...

– Sokan voltak gyerekek, de az sem számított, ha valaki 10 évvel fiatalabb volt a többieknél, a játékokban ugyanúgy részt vehetett. Ha kellett, fiúsították a focihoz Polányi Irénkét is. A betlehemezés viszont tényleg kizárólag férfias szokásként létezett a picinyek és a kamaszok körében. Angyal is csak kisfiú

lehetett fehér ingben. [A környék falvaiban létezett egy csakis lányoknak való szakrális népszokás: a Bölcsőcske. Sajnos, a betlehemezéssel együtt mára ez a csodálatos Mária-kultuszt tisztelő játék is elmaradt. – megjegyzés NIP-től.]

A betlehemi jászlat, amit magukkal vittünk a házakhoz, már húsvétkor elkezdtük építeni. Ha mással nem, hát a húsvéti dobozok, csomagolópapírok gyűjtésével. Vékony falécecskék, hullámpapírok, szépen hajtogatható papírzacskók (staneclik) lettek félretéve, hogy Ádvent felé már a karácsonyi játékestálló fala lehessen a fa, teteje a cseréptetőszerűen bordázott keménypapír. A figurákat évről évre megörököltük, ügyesebb iparos felnőttek faragták ki Máriát és Józsefet, a Szentcsaládot a bocikkal, szamarakkal. Legtöbbször persze fából, de elterjedt volt a kukoricaszár és a csuhé alkalmazása is. Mécses világított a Kisdéd szalmája körül, majd – kevésbé tűzveszélyesen – apróka izzót gyújtott egy 4 és fél voltos lapos zsebtelep.

Ilyen, s már kaucsuk játékbaba-Jézuskával jött meg a Labovszky András és Vecsey János utáni generáció hozzánk, a Bajcsy-Zsilinszky 10-be. Láncoz botjuk volt nekik is, mint mindenütt őelóttük a regölőknek a tekintetes Zala (Szala) vármegyében. A kutyák ugatása elárulta, hogy közelednek. Megjöttek. S hamarosan a „Szabad-e betlehemezni?” kérdésre adott igenlő válasz után a háziak már bele is élhették magukat az ismerős színpadi előadásba.

Régi somogyországi rémtörténeteket mesélek Andrásnak, milyen összecsapások voltak, ha két falu között a téli estében a betlehemező csoportok útja találkozott. Labovszky András is megerősíti, hogy, bizony, országosan ismert jelenség volt, ahogy két vagy több társulat is megküzd a hurkából, kolbászból és szalonnából álló honoráriumért, sőt: kortynyi pálinkáért vagy zsebpénzért. Még bunyók is kerekedtek a versengésből a felségterületek határain. A Bajcsy-Zsilinszky utcaiaknak a szomszédos Batthyány utcai Kudomrák-fiúkkal kellett megküzdeniük. De ezek a csatározások is legendás ködökbe vésznek. Mindig jött egy újabb nemzedék, amíg jött. András és János generációját is fiatalabbak követték az utcában. Az én gyerekségem idején már Bakos Tanti esett át a küszöbön Kocsor Feri, Tóth Laci, Németh Gyula és Zoltán hívására...

S még évre év visszatértek és elmentek. Az akkori havazásokban közeledett majd elveszett távolodó énekük.

A betlehemezés szokása természetesen a templomban is élt, nem szorult ki a szakralitásból, hogy profanizálódjék. A mindenkori plébánosok is éppúgy szívesen látottak s karácsonykor nélkülözhetetlenek tartották az apjuk-nagyapjuk kucsmájában és bekecsében szereplő kis pásztorokat. Tapolcán részükre Bodai Lajos főtisztelendő úr például a Volly-féle *Népe-nek* között keresett és talált betlehemi éneket. (Volly István Kodály-tanítványként számtalan énekes-szakrális népszokást összegyűjtött, betlehemesét 1934-ben mutatták be a Zeneakadémián.)

*Kis Jézus született,
néki örvendezzünk...*

Amikorra a betlehemezők elmaradtak (P. Madar Ilona szerint Kóvágóörsön már 1962-ben), Udvardi Erzsébet 1978 karácsonyán megfestette *Az idő Tapolca felett* című pannóját. Tulajdonképpen nem volt más dolga, mint a saját

(nem éppen csak jó) álmait megjelenítenie a Balatonhoz közel eső kisvároska Malom-tava és az 1945-ben kiégett, addigi otthonai körül. Balról jobbra, a múltból a jövő fele kalauzolja nézőit Udvardi Erzsébet ez időutazásban. A kép közepén a Malom-tó áll, egyszerre a jelen és az örök pillanatban. Úgy hullámol a tó, mintha az idő szövetei volnának csak korszakról korszakra ráterítve, amit persze (Pilinszky metaforája szerint) át- és átvérez a történelem. Az Élet Vízén az Arcok Arca tükröződik, persze ama turini lepel alatt, de legalább sejtelmesen láttatni engedi magát. Hagyja, hogy a fény emlékké aranyozza a Harangozó házat, a misére tartó három kalapos hölgyet, s hogy útjukat keresztezze egy Arany János-i szénásszekér. A kerítéslécek közelében ezüstös szárnyasok fürödnek, nem gondolunk börtönrácsozatra. A homokkőből készült Szentháromság-szobor tövében koszorú, nemrég állíthatták még az emlékművet Isten nagyobb dicsőségére. De már baljósan forog a fekete malomkerék a kékellő időben. Akárha Weöres Sándor versében: *„...és jár a fekete malom, örökre járó nagy malom, / és kereket sosem cserél, / örök a csend, örök az éj, / kereke, jaj, örökkön él, / csörög a fekete patak, / a habja folyton száll, halad, / szomjas kövek, mohó kövek, / kiserkedő kövek alatt.../ zuhog a fekete malom.”*

Hamarosan a lángoló zárda, s a szemfedő tó szélén borulnak egymásra vigasz nélkül az irgalmas nővérek vagy a csillaggal megbélyegzett testvérek. Fityulák, fejkendők foszlányai mintha nyílt vízre vagy nyílt sebekre simulnának. Mélységesen mély a múltnak kútja, s a városka alatt szintén üregek vannak. A haza tehát nem csupán a magasban létezik. A bányavájtásban mintha csak a betlehemi sziklabarlangbelsőt látnánk, mikor éppen Jézusnak örülnek. A bányász modern Szent József, felesége karján a Gyermekkel pedig időtlen Mária. Itt születne a jövő? Hisz a rövid prosperitás után alig jártak jobban a vájárok, mint a két világháború között a béresek.

A hetvenes-nyolcvanas években továbbra is mind kevesebb közösségi alkalmon volt megengedett, hogy az ünnep szakrális fényéből is megcsillanhasson valami. Természetesen karácsonyfa mindig volt, iskolai, vasúti várótermes, üzemi vagy áruházi egyaránt. A betlehemezők elmaradtak, ám egyszer csak a nagyvárosi panelrengetegben is újra felbukkantak. (P. Madar Ilona szerint *„a köveskáli katolikusok az Új Ember c. újságból is másoltak ki betlehemes játékot”*, s 1980-ban még, igaz, utoljára, eljátszották. Kamarás István szerzett egy szakro-groteszk modern misztériumjátékot, mely meg is jelent a *Vigila* 1986-os karácsonyi számában.)

M. Szabó Miklós könyvének címében „szupertitkos” a jelzője a tapolcai honvédelmi alakulatnak (az MN 1460-nak), amelyben a hidegháború enyhülését mi sem bizonyította jobban, mint hogy 1987-ben e rakétadandár kiskatonái először mutattak be betlehemes játékot a laktanya területén. Maguknak, az ünnepre haza nem utazott állománynak, s néhány szolgálatot teljesítő tisztnek. A forgatókönyvül egy, akkoriban nagy példányszámban megjelent *Lukács evangéliuma* szolgált, valamint a falusi honvédek közül még emlékeztek karácsonyi énekekre, jelenetekre. A jászlat valóban két sorállományú hozta, benne a harmadik, kis termetű bajtársuk feküdt, hófehér molinóban. Fegyvernem jelvénye hiányzott, nevére sem emlékszem, de ő volt a Kis Jézus. Fölötte énekeltek el a *Mennyből az angyal*-t.

Írtam, hogy Zsigmond királyunk várja, elvárja a többi királyt is a tapolcai-betlehezi éjszakába, hogy hódoljanak hárman, vagy akár harminchárman... Menyhért és Boldizsár nem, de Gáspár eljött Tapolcára 2003. november 23-án.

Találkoztam vele. Nem kell szavamat adnom, itt van akkori dedikációja. Nagy Gáspár emígy ajánlotta nekem *Amíg fölragyog a jászol* című kötetét:

*Németh István Péternek,
hogy a jászol közelében is
együtt dicsérhessük a Kisdedet:
Nagy Gáspár
három
királyok
első harmada...*

Így játszott nevével, s így állíthatta be magát – ő is donátorként – az ikonográfia hagyománya szerint egy karácsonyi-vízkereszti festmény időtlen jelenetébe:

*Ez a tél még megváltatlan,
nincs rá mentség: fehér paplan,
se hó, se hold nem világol –
amíg fölragyog a jászol*

*hordjuk szívünk szakadatlan,
kormos arcot száz darabban,
nincs ajándék, semmi tömjén –
rí Boldizsár, Menyhért meg én.*

Nyolc éven át jelentette meg műhelyünk a *Sokunk karácsonya* gyűjteményt, amelynek lényege a sokszínűségen belül: többen „adták össze”: tartalmát: ismeretlenek és felkértek. A téma fűzte sorba az anyagokat, amelyek lehetek szerzőikkel ismertek és felfedezések, frissen születettek és meglettek.

E kezdeményezésünket folytatjuk most pár tucat oldalon a folyóirat évtől búcsúzó összeállításában. A főmester ezúttal is Németh István Péter – köszönjük lelkiismeretes kereső-gondozó munkáját. (A szerkesztőség)